

Tóth Gábor:

Az értelem láthatatlan fenomenalitása¹

Ullmann Tamás: *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás.*

Ullmann Tamás monográfiájával egy rendkívül magas fokú tudományos és reflexív igénnyel megírt filozófiai művet vehet kezébe az olvasó. A mű a transzcendentálfilozófia, a fenomenológia, közelebbről pedig a sematizmus problémahorizontja által feltárt tárgyterületen mozog. A kötet argumentációja és nyelvezete mindvégig szigorúan illeszkedik a fenomenológia specifikus, és megfelelő előképzettség nélkül nehezen hozzáférhető diskurzusához. Mindezek ellenére teljes mértékben megőrzi az érvmenetek dinamikus és konzisztens érthetőségét, továbbá mindvégig a fogalmak éles és artikulált lehatárolása jellemzi. Ezen túlmenően – különösen a könyv utolsó fejezetében – az érintett tárgyterület jellegéből kifolyólag a szimbolikus-költői nyelv eszköztárából is gazdagon merít.

A mű alapkoncepcióját és fő kutatási irányvonalát tudat és valóság kikerülhetetlen egymásba-fonódottságának többszintű fenomenológiai elemzése képezi. A szerző célja annak a problémának az ismételt, egyre mélyebb rétegeken belül történő körüljárása, hogy a közvetlen tapasztalati adódás révén kezdetben feltároló jelenségvilág tagolatlan sokfélesége a tudatműködés sematizációs folyamatai révén hogyan szerveződik tagolt, egészes értelemalakzatok által konstituált rendszerre. Ennek révén láthatóvá válik, hogy a tudat tényeinek közvetlen vizsgálatától egyenes út vezet a mindent átfogó, egyetemes *értelmevonatkozások* birodalmába, amely a fenomenológia másik kulcsfontosságú alapfogalma, az intencionalitás felől nyer értelmet. A könyv fő tézise is e lényegi belátás tükrében bontakozik ki: a tudatéletnek a sematizációs folyamatok együttesére alapuló szerveződése és a tudatimmanens folyamatok mindenkor tárgyra-irányulásaként értett intencionalitás szükségszerű korrelációban állnak egymással. A sematizmus tehát mindenkor feltételezi az intencionalitást és megfordítva. A két princípium viszonya ennek következtében tökéletes szimmetriát képez. Ez az alapvető strukturális viszony az, amely megteremti a fenomenológiai tudat kutatás lehetőségfeltételét.

A sematizmus-probléma fundamentális határozományának tekinthető *egészséges fogalmának* kiténtetett szerepét a szerző az alaklélektan kategóriális rendszeréből kölcsönzött *Gestalt*-fogalomnak a mű minden egyes fejezetében lényegi

1 Ullmann Tamás: *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2010.

szerepet betöltő elemként történő szerepeltetésével is szemléletesen érzékelteti. A részmozzanatoknak minden esetben az egész felől történő megközelítése és értelmezése ily módon a tudat-tárgy-séma viszonyrendszer primordiális jellemvonásaként tárul fel, ami a *Gestalt*-analógia alkalmazását különösen adekváttá teszi a kanti transzcendentális sematizmusban kulcsszerepet játszó figurális szintézis problémájának, valamint a husserli genetikus (a tudatműködés közepette spontán módon feltáruló értelemvonalatkozások megragadására irányuló) fenomenológiai módszertan alapvető eljárásainak elemzése során.

A kötet három centrális, több alrészből álló tematikus egységre tagolódik, amelyek világosan kirajzolják a több szálon futó, rendkívüli komplexitásában is szigorú koherenciát tükröző gondolati vezérfonalat. Az első reflexív egység a sematizmus problémájának a kanti vizsgálódásokban feltáruló szerepének analízisére épül. Ennek megfelelően a könyv olvasásakor a transzcendentálfilozófia egyik kulcsmozzanatának tekinthető sematizáció két, egymástól lényegileg eltérő típusa tárul fel előttünk. A *tiszta ész kritikájában* a sémateremtő képesség az érzékiség és az értelem eltérő struktúrájú és működésmódú fakultásai közötti illeszkedés egzakt törvényeit biztosítja a transzcendentális sémáknak *a priori* időmeghatározásokként történő megjelölése révén. A sematizációs funkciók az *a priori* értelmi fogalmakkal együttműködve az emberi megismerőképesség két alapvető elvét biztosítják. Ezzel szemben a megismerő individuum esztétikai dimenzióit tematizáló *Ítélelőerő kritikája* fogalmi keretei között a képzelőerőnek az értelemmel, valamint az ésszel létesített sajátos kapcsolata a szép és a fenséges érzésével összefüggésben a „fogalom nélküli sematizáció” feltételeit teremti meg. A kanti transzcendentális filozófiának a szintézis fogalma mint vezérfonal mentén történő elemzése során olyan kategoriális csomópontok tárulnak fel előttünk, mint az affinitás, a képzelőtehetség és a tapasztalat koherens és konzisztens rendszereként konstituálódó természeti világ.

A második részben a vizsgálódások az intencionalitás, az időtudat, a keletkezés, a változás, valamint az értelemadás alapterminusainak Edmund Husserl filozófiájában, közelebről a statikus illetve a genetikus fenomenológiai módszer keretei között betöltött sematizáló szerepének feltárására irányulnak. A szerző különös figyelmet szentel a husserli időelemzések részletes interpretációjának, amelyek a sematizmus alaptörvényeit mindenkor magában hordozó tudat leglényegibb összefüggéseibe és működési folyamataiba engednek bepillantást: az interpretációk révén a husserli időfilozófia olyan kulcsfogalmi nyereket megvilágítást, mint ősbnyomás, retenció, protenció, lefolyás, tartam, illetve az ezek háttérül szolgáló időtlen abszolút tudat végtelen időkonstituáló folyama. Az időtudat konkrét terepében túllépve, de azzal szoros korrelációban a genetikus

fenomenológia alapmeghatározásai kerülnek górcső alá: a több szinten végrehajtott (és végrehajtható) fenomenológiai redukciók egységes struktúrája, az asszociáció sajátos működésmódja, továbbá ezen keresztül időtudat és intencionális viszony (mint a tudatélet konstitutív mozzanatai) szükségszerű egymásba-fonódottságának filozófiai jelentősége.

A Husserl-elemzés utolsó fázisaként a keletkezés, illetve a változás folyamataira fókuszáló vizsgálódásokkal találkozunk. Az elemzések mindvégig szem előtt tartják az idő fenomenológiájára vonatkozó alapvető belátásokat. Jelen fejezetben a retroaktivitás tapasztalatának példákkal gazdagon illusztrált, rendkívül szemléletes taglalása rendelkezik kitüntetett fontossággal, amelynek révén végleges belátást nyerhetünk az időelemzések területén már korábban megismert folyamatok (az időtudat sajátos dimenzionáltsága, a keletkezés, a változás, az ősbnyomások folyamatos tartalmi felülíródása) lényegébe. A retroaktív működés feltérképezése pedig lehetővé teszi a fenomenológiai tudattalan fogalmának körülírását is, amely radikálisan különbözik a pszichoanalitikus megközelítés által hagyományosan alkalmazott tudattalan-fogalomtól: elfojtottság, illetve elrejtettség helyett itt minden esetben a megmutatkozás egészségességével találkozunk, a már korábban említett *Gestalt*-fogalom jelentése értelmében.

Az utolsó főrész keretein belül három, egymástól első pillantásra radikálisan különböző, a sematizmus-probléma szemszögéből azonban mégis közös nevezőre hozható filozófiai megközelítés értelmezésére kerül sor. Az első a Heidegger által saját fundamentálonológiájának keretei között elvégzett, specifikus Kant-értelmezés, amely a *Kant és a metafizika problémája* című, közvetlenül a *Lét és idő* után megjelent műben kerül kidolgozásra. A heideggeri megközelítésnek a sematizmusprobléma szempontjából tekintett relevanciája a könyv koncepciója tükrében magától adódik. Hiszen éppen a kanti kritikai filozófiában felbukkanó sematizmus-probléma az, amely Heidegger nagyszabású vállalkozásának is „motorjául” szolgál: a Kant által kidolgozott transzcendentális igazi filozófiai tétjét Heidegger az általános értelmezési iránytól eltérően nem az emberi megismerés *a priori* lehetőségfeltételeire és e megismerés szükségszerű kereteire irányuló ismeretelméleti megközelítésként értelmezi, hanem a véges emberi egzisztencia (*Dasein*) ontológiai interpretációjának jogosságát igyekszik igazolni. Eközben szinte kizárólag a kanti sematizmustan alapmeghatározásaira támaszkodik. A vizsgálódás a fundamentálonológia alapterminusai- a véges időbeliség, az ennek altalaját képező temporalitás, valamint a *Dasein* létét elsődlegesen konstituáló *Entwurf* fogalmai mentén nyomul előre.

A következő alfejezetben egy, az eddig vizsgált transzcendentális megközelítésektől merőben eltérő, ám annál érdekesebb eredményekkel kecsegtető

problématerület, a kései Wittgenstein filozófiájában kitüntetett szereppel bíró aspektuslátás problémájának, illetve ennek a sematizáció működésében betöltött szerepének vizsgálatára kerül sor. Az itt feltáruló centrális fogalmakat az aspektusváltás, az aspektusvaktság, valamint a képzelőerőnek a kanti filozófia tárgyalásakor már részletesen vizsgált sémateremtő funkciója, illetve ennek Wittgenstein sajátosan egyéni utat követő filozófiai módszertanában formát öltő alakzatainak interpretációja képezik. Az elemzés mindvégig alkalmazkodik az aspektusok Wittgenstein által elkülönített típusainak logikájához: az analízáló gondolatmenet ennek megfelelően a térlátás, a képlátás, a jelentés, a hasonlóság, valamint az individualitás aspektus-mozzanatain vonul végig. Aspektuslátás és sematizmus összekapcsolódásának problémakörén belül megkülönböztetett fontossággal bír a Wittgenstein által *intern reláció*ként megjelölt specifikus viszony, amely a tudatban megragadott (felfogott) tárgyi tartalmaknak a hagyományos szubjektum-objektum (belső-külső) dichotómia kereteit messze maga mögött hagyó megközelítése által igyekszik nyomon követni a sematizációs folyamatok spontán módon, a virtualitás szervezőelve által megteremtett egyedi struktúrájú térben történő lezajlását. A szerző ebben a fejezetben az értelemadás, illetve az értelemátvitel terminusainak a *Filozófiai vizsgálódások* kontextusában kirajzolódó jelentését kutatva közvetlen kapcsolódási pontot teremt a husserli genetikus fenomenológiával, amennyiben rámutat e fogalmaknak a sematizmusprobléma egészére vonatkozó megértésben játszott elsőrendű szerepére. A kései Wittgenstein főművében kifejtett gondolatmenetek felfejtése aspektuslátás és sematizmus kapcsolatának a „látás rejtélye”-ként történő megnevezésével zárul.

A mű zárófejezetének témáját az egész XX. századi bölcelettörténet és a szűkebb értelemben vett fenomenológia egyedülálló képviselőjeként számon tartott Merleau-Ponty filozófiájának az „észlelés radikalizált fenomenológiája”-ként történő interpretációja képezi. Az elemzés itt a sematizmus-problémának e rendhagyó szellemi vállalkozás fogalmi csomópontjaiban betöltött szerepére összpontosít, az eddigi metodológiai vezérfonalhoz híven állandó visszacsatolásokkal a már megelőzően elemzés tárgyává tett gondolatrendszerek központi kategóriáira, mindenekelőtt a *Gestalt*-fogalomra. A koherenciára való törekvés szándéka itt is világosan megmutatkozik: a szerző egyértelműen a francia fenomenológus végtelen változatosságot felmutató intellektuális útjainak átfogó megragadására törekszik, a vizsgált szöveghelyek által tükrözött végtelen kimeríthetelenséget eredményező részproblémákban való egyoldalú elmerülés helyett. Ily módon a Merleau-Ponty bölceletét részleteiben nem ismerő olvasó is teljes körű és egységes áttekintést nyerhet e minden korábbi tradíciót felrúgó, az ismeretelmélet, az ontológia, a nyelvfilozófia, valamint az esztétika esszenciális kérdéseit egyetlen végső problémahorizontba, a „hús *khiasztikus* (egy végtelen számú

lehetséges dimenziót megnyitó egymásba-fonódáson nyugvó) ontológiájába” sűrítő életműről. Az elemzés módszertanilag lineárisan előrehaladva követi végig Merleau-Ponty munkásságának fő tematikus fázisait, *A viselkedés struktúrája*, *Az észlelés fenomenológiája*, az egészében csak posztumusz műként napvilágot látott *A világ prózája* című írásokban, valamint a kései, torzóban maradt főműben, *A látható és a láthatatlan*ban kirajzolódó gondolati ívek mentén.

Az analízis a filozófus gondolatrendszerében fellelhető alapterminusok közül a testiség és érzékiség sajátos fenomenológiai tapasztalata révén működő intencionalitás, illetve a Kant által az „emberi lélek mélyén rejlő művészet”-ként aposztrofált sematizmus működése által biztosított értelemképződés folyamatára koncentrál, amely az önszerveződés sajátos dialektikáját mutatja fel. Az ezt követő értelmezések tárgyát *A látható és a láthatatlan*-ban kifejtésre került ontológia egyik kulcskategóriáját jelentő *érzéki idealitás*nak a filozófiai hagyomány nézőpontjából tekintve paradox terminusának körüljárása, valamint Merleau-Ponty-nak a strukturalista nyelvészet (mindenekelőtt a Saussure által kidolgozott szigorú rendszerelvű nyelvelmélet) koncepciójába ágyazódó, *A világ prózájában* elvégzett nyelvfilozófiai vizsgálódások elemzése alkotja. A kései főmű gondolati szövedékének áttekintése az abszolút kiinduló- és végpontként (világformáló princípiumként) tekintett hús, a *Gestalt*, a láthatatlan, a struktúra és a differenciáció kategóriái mentén történik. A *hús* mindenütt-jelenválóságára épülő ontológia részletes elemzésekor Ullmann lényegre törően mutat rá a Merleau-Ponty által alkalmazott negatív megközelítés jogosságára és a hagyományos filozófiai rendszerek szubjektum-objektum relációját megszüntető dinamikájára. Emellett érdekes kitérőt olvashatunk Merleau-Ponty és Kant filozófiája között meglévő összefüggésről, amely a *Gestalt* sémateremtő tevékenysége felől ragadható meg. Ez a szövegrész ismételten igazolja azt a módszertani megfontolást, amelyet a szerző által a mű legelején kitérőt, valamint ennek az egész művön végigvonuló konzisztenciáját.

A nyelvfilozófiai aspektusra vonatkozó értelmezésekből kitűnik, hogy a gondolati anyag végtelen bonyolultságából következő, minden ponton felbukkanó radikális eltérések ellenére Merleau-Ponty filozófiája végső intencióját tekintve a figurális (az észlelés szintjén megvalósuló) és a diszkurzív (a beszéd strukturális működése által megképződő) alakosság (*Gestaltung*) szférája közötti szintézisre törekvésnek is értelmezhető, amelynek mindenkori gyűjtőpontjában a hús egyetemes, önmagába záródó, önteremtő dinamizmusa áll.

A mű elolvasása azt a benyomást kelti bennünk, hogy Ullmann Tamás minden tekintetben sikeresen viszi véghez az elemzései tárgyául választott problématerület részleteinek feltárását és analízisét. Mindvégig ellentmondásmentesen

mutat rá a kanti és a husserli filozófia mélységi dimenzióit képező, bonyolult problémaösszefüggésekre, és a bennük rejlő értelmi mozzanatokra. A könyv külön érdeme, hogy a szerző a vizsgálódás vezérfonalaként megjelölt sematizmus és intencionalitás kategóriáit a közvetlen kanti és husserli kontextuson túllépve kiterjeszti a filozófiatörténet e problémahorizont vonatkozásában korábban nem elemzett képviselőire is. Ez lehetővé teszi, hogy a sematizáció és az intencionalitás összefüggését olyan gondolkodók esetében is nyomon követhessük (gondolunk itt Wittgensteinre és Merleau-Ponty-ra), akik a kérdéskör szempontjából nem rendelkeznek közvetlen relevanciával.